

Nəsimi şeirlərində ərəb və fars mənşəli sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

E-mail: sevil-hesenova57@mail.ru

Rəyçilər: p.ü.f.d., dos. A.X. Hacıyev,
p.ü.f.d. İ.B. Əmirəliyeva

Açar sözlər: dahi şair Nəsimi, seirlər, fars və ərəb sözləri, nitq hissələri, sənətkarın ölməzliyi

Ключевые слова: гениальный поэт Насими, стихи, персидские и арабские слова, части речи, бессмертие поэта

Key words: genius poet Nasimi, verses, Persian and Arabic words, parts of speech, immortality of the poet

XIII-XIV əsrlər ədəbi dili həm lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun müəyyən inkişafı, həm də üslubi zənginliyinə görə diqqəti cəlb etsə də, onun bütün təkamülünü başa çatdıran, onu ümumiləşdirən, ədəbi dilin xalq dilinə və əcnəbi materiala münasibətini dürüstləşdirən, bədii söz sənətimizi forma və şeirimizin özülünü qoyan böyük filosof şair İmadəddin Nəsimi olmuşdur.

Nəsiminin fəlsəfi şeirləri ilə yanaşı, dünyəvi şeirləri də vardır. Onun bu şeirlərində səmiyyə və təbiilik daha qabarıqdır, hər şeiri xəlqiliyi, dil-ifadə və üslub gözəlliyi ilə fərqlənir. Şair burada insan səadətini, onun könül sərbəstliyi və iradə azadlığını ön planda saxlayır. Nəsiminin bu səpkidə yazdığı əsərlərində zəmanəsindən şikayət motivləri daha qüvvətlidir. Müasirləri arasında sözü bütöv, dilində doğruluq olan, haqqı tanıyan gerçək bir yar, ər, sevgili tapa bilmir:

Qanı bir əhdü-peymanı bütöv yar,
Qanı bir qövlü gerçək, doğru dildar,
Qanı bir həqqi bilən bir gerçək ər kim,
Ola doğru anın dilində göftar?

Qoca bir qarıya bənzətdiyi dünyada düzlük, doğruluq, sədaqət, gözəllik görə bilməyən Nəsimiyə görə bu dünyanın şəkəri ağı, balı acı, düzü yalan, gözəli çirkinlikdir. “Zalımın zülmü şərinədən tarlada üsyan bitər”, - deyən şair xeyri yox, şəri çox olan orta əsrlər həyatını pisləyir, ona lənətlər yağdırır. Bu həyatı meyvə gətirməyən ağaca, qara bir tikana, bülbülün vüsal yolunu kəsən xara, zülmətlə dolu bir zindana bənzədir.

Nəsimi ərəb və fars dilinin lüğət materiallarına xüsusi yer verir və bu halda, şübhəsiz, klassik poeziya üslubunun ənənəsini gözləyir. Ədib bununla yanaşı, ana dili materiallarını əsas götürür. O, ədəbi-bədii dil sahəsindəki nailiyyətlərini və novatorluğunu canlı danışiq dilinə əsaslanaraq əldə edir. Şair özü etiraf edir ki:

Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli,
Dədə gətirdi ani ləfzi şəkərbarimiz.

Nəsimi dövrünün böyük mütəfəkkiri olduğu üçün onun dili yalnız bədii dil olmaqla qalmır, həm də elmi-fəlsəfi məzmun daşıyır. Buna görə də Nəsiminin bəzi əsərlərinin dili (sevgi mövzusunda yazdığı) çox sadə, aydın, xalq danışıq dili əsasında yaradılır:

Dilbərə, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm?
Malu-mülkü, taxtü-tacı, xanimanı neylərəm?

Bu da qeyd edilməlidir ki, şairin hürufilik ideyası aşılaraq elmi-fəlsəfi məzmunlu əsərlərinin dili nisbətən qələzdir. Ərəb dili söz - cümlələri və ərəbcə ifadələr belə əsərlərin dilində üstünlük təşkil edir. Nəsimi özü də bunu nəzərə çarpdırır:

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.

Nəsiminin yaşadığı dövrdə dövlət dili kimi ərəb-fars və qismən də monqol dili fəaliyyət göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, klassik poeziya üslubunun ənənəvi şəkildə gələn standart söz və ifadələrdən ibarət məcazları, təşbehləri olmuşdur ki, əsasən, bunlar da fars və ərəb dilində olan sözlərdə əks olunur. Nəsiminin şeirlərində ərəb və fars sözlərinə geniş yer verilmişdir. Böyük şairin şeirlərində rast gəldiyimiz ərəb və fars sözləri çox müxtəlif sahələrlə əlaqədar anlayışları, xüsusən dini, fəlsəfi, elmi məfhumları, eləcə də tarixi şəxs, ərəzi, xalq adlarını ifadə edən sözlərdir.

Eydi-əkbərdir *cəmalın*, eydə can qurban olur,
Eyd üçün mən canımı qurbanə nisbət qılmışam.

Buradakı *cəmal* sözü *üz* mənasını verir və nitq hissəsi kimi ismə aid olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi şeirlərində fars və ərəb sözlərinin qarşılığına da rast gəlirik. Məsələn, *cəmal* sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı olan *üz* sözünə şaitin bir çox şeirlərində rast gəlmək mümkündür:

Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil.

Şəms sözü ərəb sözü olub, Azərbaycan dilində *günəş* deməkdir. Həmin söz Nəsiminin şeirlərində isim rolunda çıxış edir:

Çırağım, səmimü nurum, ziyamü ulduzum, *şəmsim*,
Həzarım, bülbülüm, Nəsimiyü-xoş əlhanım!

Nəsimi şeirlərində işlənən *ləb*, *may*, *namə*, *didar*, *jalə*, *şəhriyar*, *dana*, *dildar*, *rəsul*, *nigar* və s. bu kimi fars və ərəb mənşəli sözləri nitq hissəsi kimi isimdir:

Ey diriğa kim, cahanda yarü həmdəm kəmdürür,
Xubların cövründən özgə kim mənə həmdəm dürür?

Göründüyü kimi, şairin ikinci misrada işlətdiyi altı sözdən üçü fars və ərəb sözüdür. *Xub* – gözəl, *cövr* – cəfa, *həmdəm* - dost, yoldaş deməkdir. *Xub* və *cövr* sözü şeirdə söz birləşməsi

əmələ gətirmişdir. *Xubların cövrü gözəllərin cəfası* kimi başa düşülür.

Namə fars sözüdür, məktub mənasını verir; Nəsiminin şeirlərində tez-tez işlənən sözlərdən biridir.

Gəl, ey badi-səba, tezrək əlin öp, məndən ol yarə,
Mənim əhvalimi söylə, nə hacətdir dəxi *namə*.

Bu beytdə *namə* sözü ismin adlıq halındadır. Məlumdur ki, isimlərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri onların şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsidir. Bu baxımdan fars və ərəb sözləri, yəni isim kimi işlənənləri şəxs və cəm şəkilçisi qəbul edir. Məsələn:

“Əleyna-rəbbinüm” şahə, yazır mən sana bir namə
Ki, məşhur oldu *əsrarım* cəhanda xas ilə amə.

Əsrar ərəb sözü olub sirr, gizli fikirlər deməkdir. Şeirdən görünür ki, *əsrarım* sözü birinci şəxsin təkində işlənmişdir.

Çün *ləbin* abi həyatdır, həyatın ömrümün,
Bu Nəsimi səndən ayrı leysə fid-dar istəmöz.

Nümunədəki *ləb* sözü isimdir, dodaq mənasını verir, ikinci şəxsin təkini bildirdiyi üçün – *in* şəkilçisi qəbul etmişdir.

Ey Nəsimi, nəsdini nədən əlinə vermə kim,
Cövhəri *dana* bilir, həm qiymətindən bəllidir.

Nümunədəki *dana* sözü alim, bilici deməkdir. Odur ki, kim sualına cavab verir.

Bu gün ad kimi işlənən *Rəsul* sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir və mənası *qasid*, *elçi* deməkdir. Məhz Nəsimi şeirlərində də bu mənada işlənir:

Hüdhüdü Bilqeyse *rəsul* eylədi,
Naməni göndərdi Süleymanımız.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin şeirlərində işlənmiş ərəb və fars sözlərinin çoxu ismə aiddir.

İ.Nəsiminin fars və ərəb sözlərindən istifadə etməsinin mahiyyətindən bəhs edərkən belə bir cəhəti yada salmalıyıq ki, onun əsərlərində fars, ərəb sözləri nitq hissələri baxımından da müxtəlif çalarlı və zəngindir. *Münəvvər*, *münəzzəh*, *müənbər*, *müzəyyən*, *tuba*, *humayın*, *siyəhdil* kimi sözləri nitq hissələrindən biri olan sifətlərə misal göstərmək olar. Şair bu sözləri yerli-yerində işlətməmişdir:

Üzü nuru-ilahımdır, *münəvvər* şəmsü mahımdır,
Könül təxtimdə şahımdə ki, zirək şəhriyarımdır.

Münəvvər parlaq, nurlu deməkdir. Şair sevgilisinin üzünü parlaq günəşə bənzətməklə təşbeh yaradır.

Cəmalından *münəvvər* ilə xurşid, ey dilbər,
Mələkdir valehü heyran bu gün bu hüsni-zibayə.

Bu beytdə də *münəvvər* sözü sifətdir, necə sualına cavab verir, əlamət bildirir.

Düşmüş *müənbər* sünbülün xurşidi- taban üstünə,
Şol rəsm ilə mişkin bənin gülbərgi-xəndan üstünə.

Müənbər sözü nitq hissəsi kimi sifətdir, mənası *ətir* deməkdir.

Ey Nəsimi, qafil olma şol *hümayün* kölgədən,
Kim, qılır hər dəm təcəlli Qafdan əta bizə.

İmadəddin Nəsiminin şeirlərində işlənən sifətlərdən biri də *hümayün* sözüdür. *Hümayün mübarək*, *uğurlu* mənasını bildirir və həmin misrada sifətin hansı sualına cavab verir.

Siyəhdil gözlərin qan tökmək üçün
Çəkibdir tiğini mənəndi-cəllad.

Siyəhdil sözü fars dilindən keçmədir. *Paxıl*, *bədxah* mənasını bildirən bu söz sifətdir. Bil-diyimiz kimi, sifətlər *-dir*, *-dir*, *-dur*, *-dür* xəbər şəkilçisini qəbul edir. Nəsiminin şeirlərində işlənən, nitq hissəsi kimi sifət olan sözlər də xəbər şəkilçisi qəbul edir. Fikrimizi sübut etmək üçün şairin şeirlərinə müraciət edək:

Rüxün kimi *müzəyyəddir* gülü lalə anın şövqi
Yanağın əksi düşmüşdür məgər kim, vərđi-həmrayə.

Nəsimi şeirlərindəki fars, ərəb sözlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onların az bir qismi nitq hissəsi kimi saydır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin şeirlərində saylar və hərflər adları hürufizmdə xüsusi simvolik mənaları ifadə etmək üçün işlənmişdir.

Zahida, biz çəkməziz imruzi fəda qüssəsin,
İbn-vəqtizla-carəm *imruz* olur fərda bizə.

Imruzun mənası *bu gün* deməkdir. *Bu gün* isə nitq hissəsinə görə zərfdir (zaman zərfi). Cümlədə zaman zərfliyi yerində işlənmişdir.

Tutaram damənin möhkəm, yəqin bil, ulu *məhşərdə*
Deyəm, ey bivəfa dilbər, məni yetirmədin kamə.

Məlumdur ki, *məhşər* sözü *qiyamət günü insanların cəm olacağı yer* deməkdir. Bu beytdə *məhşərdə* sözü yer zərfi vəzifəsində çıxış edir.

Ümumiyyətlə, fars və ərəb sözlərinin təşkil etdiyi zərflərin say etibarını ilə çoxu tərz-i-hərə-kət zərfləridir. Məsələn:

Sirri-ənəlhəqq söylərəm alədə pünhan gəlmişəm,
Həm həqq derəm, həqq mənəddir, həm xətm-i insan gəlmişəm.

Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dilinə başqa dillərdən heç bir feil keçməmişdir, lakin alınma sözlərin köməkçi feillərlə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb – analitik feillər vardır ki, onların ilk nümunələri Nəsiminin şeirlərində işlənmişdir. Bu feillər mənə və tərkib çarlarına görə çox maraqlıdır. Nəsimi əsərlərində belə feillərin düzəldilməsində ən çox *etmək, eyləmək, olmaq, bulmaq, qılmaq* kimi köməkçi feillərdən istifadə etmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün misallara (Nəsimi şeirlərindəki) müraciət edək:

Əgərçi sinbülü nərgiz bəyani-küntü *kənz eylər*,
Qaçan bəlhüm-əzəm bilsin işahatın bu əsrarın.

Yaxud:

Çəkdi müşkin zülfünü aldı əlimdən ruzigar,
Şol səbəbdən könlümün halı *pərişan oldu*.

Seyid İmadəddin Nəsiminin lirikası özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Ənənəvi klassik şeir üslubunda yazıb-yaratmasına baxmayaraq, o, orta əsrlər Azərbaycan lirikasını bənzərsiz bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. Təsvir və ifadə vasitələrindəki yeniliklər Nəsimi sənətinin orijinallığını müəyyən etmişdir. Onun hər misrasında bir neçə təşbehin işləndiyi qəzəlləri təkrarsız sənət nümunələridir. Şairin "Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım" misrası ilə başlayan 7 beytlik qəzəlinin bütün misralarının başdan-başa bənzətmələrdən və daxili qafiyələrdən ibarət olması ümumşərq poeziyasında nadir sənət hadisəsi sayılmağa layiqdir.

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.
...Gülüm, reyhanım, əşcarım, əbirim, ənbərim, udum,
Dürrüm, mirvaridim, kanım, əqiqim, lə'li mərcanım.
Diləfruzum, vəfadarım, cigərsuzum, cəfakarım,
Xudavəndim, cahandarım, əmirim, şahü sultanım.
Çırağım, şəm'imü nurim, ziyamü yıldızım, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, kəbkim, Nəsimiyi-xoşəlhanım!

Bədii dilin sadəliyi, aydınlığı və xəlqiliyi etibarilə və İmadəddin Nəsiminin lirikası sələflərindən və xələflərindən fərqlənir. O, dərin mənalı şeirlərində Azərbaycan şeir dilinin zənginliyini, sadəlik və aydınlığını, geniş imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. Onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, anadilli ədəbiyyatımızda fəlsəfi şeirin əsasını qoyan Nəsiminin ən böyük xidmətləri sırasında milli Azərbaycan ədəbi dilinin daha da inkişaf etdirilməsi və onu yeni-yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirməsi mühüm yer tutur.

Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutan əsərlərində daim insanın əzəmətini, insani məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzini və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində unudulmaz şairin misilsiz xidmətləri vardır. Nəsiminin mənbəyini xalq ruhundan almış parlaq üslubu orta əsrlər Azərbaycan dilinin mənə imkanlarını bütün dolğunluğu və rəngarəngliyi ilə əks etdirir. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Nəsimi irsinin Azərbaycan xalqının mədəniyyət xəzinəsində layiqli yerini tutması ötən əsrin 70-ci illərində öz geniş fəaliyyəti sayəsində tarixi-

mədəni dəyərlərimizə münasibətimizdə əsaslı dönüş yaratmış ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən ilk dəfə Nəsiminin 600 illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirləri siyahısına daxil edilmiş və 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində Nəsiminin yadda qalan obrazı yaradılmış, Bakının mərkəzində şairin əzəmətli heykəli ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu Nəsiminin adını daşıyır.

2017-ci ilin may ayında Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin qeyd edilməsi və 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalının təntənəli şəkildə keçirilməsi ölməz şairin xatirəsinə dərin ehtiramın ifadəsi hesab oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hələ 15 noyabr 2018-ci il tarixində böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin ölkəmizdə yüksək səviyyədə qeyd olunması haqqında sərəncam imzalamışdır. Bədii söz sənətinin ən dəyərli incilərini ortaya qoyan, əsərlərində ümumbəşəri fikirləri yüksək poetik şəkildə ifadə edən mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatının nadir simalarından biridir. Məhz buna görə də Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd olunması və Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin "Nəsimi ili" elan edilməsi olduqca təqdirəlayiq və əlamətdar bir hadisə oldu.

İmadəddin Nəsiminin adı həqiqət naminə, fikir azadlığı yolunda qəhrəmanlığın rəmzi kimi əbədiləşib əsrlərdən bəri Şərq xalqlarının yaddaşında yaşamaqdadır. Dahi sənətkarın şeirləri oxucuya müdriklik aşılayır, onu mənən yüksəldir, göylərə ucaldır, əqidə və məslək döyüşlərinə səsləyir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə anadilli ədəbiyyatımızda fəlsəfi şeirin əsasını qoyan Nəsiminin ən böyük xidmətləri sırasında milli Azərbaycan ədəbi dilinin daha da inkişaf etdirilməsi və onun yeni-yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirilməsi məsələsini aktual edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik dahi şair İ. Nəsiminin əsərlərinə yeni kontekstualılıqla yanaşması məsələsini özündə ehtiva etməsidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Nəsimi şeirlərində işlənən ərəb və fars sözlərinin nitq hissələrinə görə təsnifi, sairin şeirlərinin əzəmətli olması fikri tələbə, magistrant və gənc tədqiqatçılar üçün praktik əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam... Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1991, 384 s.

2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Lider, 2004, 334 s.

3. İsa Həbibbəyli. "Azərbaycan" qəz., 2019-cu il, 19 yanvar

4. M. Quluzadə. Böyük ideallar şairi.: Monoqrafiya. Bakı, 1973.

5. C. Qəhrəmanov. Nəsimi divanının leksikası: Monoqrafiya. Bakı, 2019.

С.М. Исаева**Классификация арабских и персидских слов в соответствии с частями речи в стихах Насими****Резюме**

Несмотря на то, что литературный язык XIII-XIV веков привлекал внимание благодаря своему словарному составу, грамматической структуре, а также богатству стиля, тот, кто завершил его эволюцию, обобщил и исправил отношение к народному языку и иностранным материалам стал великий поэт-философ Имадеддин Насими. Блестящий стиль Насими, основанный на народном духе, во всей его полноте и разнообразии отражает смысловые возможности средневекового азербайджанского языка. В статье представлена классификация арабских и персидских слов в соответствии с частями речи, используемых в стихах Насими, а также подчеркивается величие стихов поэта.

S.M. Isaeva**Words of Arab and Persian origin in the elements
by our influence of the river parts****Summary**

Although the literary language of the XIII-XIV centuries attracted attention due to its vocabulary and grammatical structure, as well as the richness of style, he was a great philosopher and poet Imadeddin Nasimi, who completed his evolution, generalized it and corrected his attitude to local and foreign material. The genius Nasimi style, based on the folk spirit, reflects the semantic capabilities of the medieval Azerbaijani language in its entirety and diversity. The article classifies Arabic and Persian words used in Nasimi verses in parts of speech, emphasizing the greatness of other people's verses.

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2020